

AGYAGÁSI KLÁRA

Adalékok az or. *brága* ‘házi sör’ szó etimológiájához

H. Tóth Imre Professzor Úr tiszteletére, aki gyakran hangoztatta, hogy a nyelvi kapcsolatok történeti problematikája nem a fő érdeklődési területe, de megírta a magyar nyelv régi szláv jövevényszavairól szóló összegző tanulmányát (1976), és nagyon hasznos tanácsokkal látott el a hangtörténeti érvelés módszerét és technikáját illetően török–szláv összehasonlító történeti munkám bírálatában.

Az orosz *brága* ‘домашнее, крестьянское, корчажное пиво; хлебный напиток, иногда более похожий на квас’ (Даль 1989, I: 122), ‘слабоалкогольный напиток, род домашнего пива’ (Ожegov-Шведова 1999) szó etimológiájára vonatkozóan Vasmer (Фасмер 1986, I: 205) két véleményt közöl. A Berncker és Šahmatov által képviselt álláspont szerint a szó (ukrán és belorusz megfelelőivel együtt) az ősszláv nyelv kelta jövevényszavai közé tartozik, ami ellen az a nyelvföldrajzi érv szól, hogy a szó csak a keleti szláv nyelvekben van jelen. Problematikus továbbá átadó és befogadó nyelv kapcsolatában a közvetítő nyelv meghatározása. Ezért Vasmer úgy nyilatkozik, hogy „следует предпочесть тюрк. этимологию русск. слова, согласно которой оно заимствовано (через **bʷraga*) из чув. *pəraġa* ‘выжимки’ первонач. ‘жидкое пиво, брага’ ср. тат. тоб. *boza* ‘полпиво, буза’” – miközben elutasítja az egyéb, főleg német forrásokkal kapcsolatos etimológiai ötletket (uo.). Vasmer nem érvel az orosz szó török etimológiája mellett, csak utal a Räsänen (1946: 195) cikkében elmondottakra: „*braga* – ‘Maisch, Hirsensbier’ usw. < tschuw. *pəraġa* ‘Treber’ (~ kaz. *buza* usw. Etym. Toivonen, Ann. Acad. Sc. Fenn. B 27, 311)”. A török háttér magyarázatának és a kölcsönzés kronológiai lehetőségei mérlegelésének hiánya lehet az oka annak, hogy Černyh 1970-ben elkészült orosz etimológiai szótárának 1999-es posztumusz kiadásában azt írja, hogy „сопоставление с чуваш. *pəraġa* (литературу см. Vasmer REW I. 116) и выводы (о чувашском происхождении слова) нельзя считать убедительным” (Черных 1999: 107).

Az alábbiakban szeretném megvilágítani a Vasmer és Räsänen által javasolt etimológia ellentmondásait, majd vázolni azokat a hangtani, alaktani és kronológiai feltételeket, amelyek teljessége mellett az etimológia megítélése a „nem meggyőző” tartományból vagy az „elfogadható” irányába mozdulhat, vagy – a teljesség lehetetlensége miatt – a „kizárt” lesz rá érvénycs.

Vasmer és Räsänen etimológiai javaslata az alábbi előfeltevéseken nyugszik:

1) A törökségnek volt saját szava a házi sör megnevezésére: a *z*-török nyelvekben közismert *boza* alak mellett létezett *bora* változat az *r*-török ágban.

2) A csuvas *pāraka* (finnugrisztikai átírásban *peraGa*) a **bora* alak *-ga* képzős belső keletkezésű származéka.

3) A **boraga* alakot az óorosz a redukáltak kivésése előtt kölcsönözte, az átvételkor a három szótagú véghangsúlyos török szó első rövid magánhangzóját redukálttal helyettesítette, a hangsúlyt a szó közepére helyezte át: ócsuv. **boragá* → óor. *brága*.

A törökségi *boza* lehet ősi török szó. A *boza* alak ugyan írott forrásokban csak a 13. századtól fordul elő (a mameluk kipcsak emlékekben), de képviselve van a mai oguz, kipcsak, turki és szibériai török ágban, ahonnan továbbterjedt a mongolba, perzsába, arabba, egyes finnugor nyelvekbe¹ és a szláv nyelvek többségébe² (összefoglalóan l. Doerfer 1965: 338–341). A csuvasban azonban a ‘sör’ jelentésű, már az ócsuvas kortól létező szó *sāra* végső fokon óiráni forrásra visszamenő vándorszó (vö. TESz. III: 580), ami azt jelenti, hogy az elődjében nagyon korán kivészhetett a **bora*.

A csuvas *pāraka* nem lehet egy eredeti **bora* tö török *-ga* képzős származéka. Egyrészt, mert a keleti ótörök nyelvemlékek tanúbizonysága szerint az ótörök *-ga* denominális nomenképző csak növény- és állatneveket képez (vö. Erdal 1991, I: 85), másrészt, mert az óbulgár intervokális *-g-*ből szabályosan *-v-* lesz a csuvasban. Ha a csuvas *pāraka* belső képzés lenne, úgy a **bora* tőhöz csak egy *-qa* diminutív képző járulhatna, ahogyan azt Benzing (1959: 716) feltételezte. Az óbulgár *q* mai csuvas képvisellete azonban *χ*, ezért ilyen belső képzésről ebben az esetben nem lehet szó.

A szó korai óorosz forrásból nem mutatható ki, első írott előfordulása a 15. századból való (Бархударов 1975). Ez nem zárja ki a kölcsönzés korai óorosz kora való datálását. A hangsúly helyének megváltozása azonban az óorosz oldalon problematikus, amint erre Doerfer (1965: 340) is rámutatott Vasmer etimológiájának bírálatában.³

A fentiekre való tekintettel az orosz *brága* szó etimológiája a Vasmer és Räsänen által javasolt formában nem tartható, de ez nem jelenti azt, hogy bulgár-törökből való származtatását feltétlenül el kellene vetni. Az orosz szó *r*-török nyelvből való magyarázata akkor nyer bizonyítást, ha hitelt érdemlően sikerül kimutatni, hogy létezett óbulgár **bora* (tehát a csuvas *pāraka* alakon kívül ezt más is bizo-

¹ A magyarban kun jövevényszó, vö. Mándoky 1993: 100–101.

² Doerfer (1965) idézi a szó szláv nyelvekben való elterjedésének irodalmát, kiegészítésképpen l. még: Полторацкая-Зеленина 1954: 69, Зеленина 1981: 28.

³ Doerfer Vasmer etimológiai javaslatában az elmondottakon kívül jelentéstani nehézséget is lát, minthogy a mai csuvas szó ‘szeszgyári moslék’-ot jelent (vö. Ašmarin 1928–1950, 10: 127), nem pedig ‘házi sör’-t. Ezért a csuvas szót tartja az orosz *brága* átvételének, aminek hangtani akadálya nincs, de a jelentésváltozást nem magyarázza.

nyítja), valamint ha a képzés órosz kori (redukáltak kivészése előtti) lehetőségére megoldást találunk.

A **bora* alak *r*-török nyelvekben való meglétét a szónak a mari nyelvjárá-sokban bulgártörök jövevényszóként előforduló alábbi nyelvjárási alakváltozatai bizonyítják:

keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: P B M U CÜ *pura* 'sör',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JO V *pūra* 'id.' (Beke 2000: 2012).⁴

Az adatok első szótagi magánhangzója pontosan olyan mai nyelvjárásközi megfelelést mutat, mint az első nyílt szótagban **u* magánhangzót tartalmazó késő-ősmari (PM₂) kori finnugor eredetű két szótagú szavak, vö.:

PM₂ **lukš* > keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: P B M U CÜ *luk* 'Ecke',

keleti/volgai nyelvjárás: CK Č *lūk* 'id.',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JT JO *lūk* 'id.'

(Bereczki 1992: 34, № 165)

PM₂ **sulš* > keleti/vjatkai-ufai nyelvjárás: B MK US UJ CÜ *šulem* 'schmelzen',

keleti/volgai nyelvjárás: CK Č *šūlem* 'id.',

nyugati/északnyugati nyelvjárás: JT JO V *šūlem* 'id.'

(Bereczki 1992: 69, № 365)

Ez azt jelenti egyfelől, hogy a török szót a mari nyelv a bulgártörök–mari nyelvi kapcsolatok kezdetének idején kölcsönözte (13. sz. 30-as évei), amikor a mari területi változataiban még az egységes kései ősmari-kori magánhangzórendszer volt érvényben, másfelől, hogy a korábbi óbulgár **bora* alak első szótagi magánhangzója már zártabbá vált,⁵ és így a mari alakok forrása csak **bura* lehetett.⁶ A kései ősmari mássalhangzórendszerben nem volt *b*, ezért az átadó alak *b*-jét *p*-vel helyettesítette.

Az óbulgár **bura* bekerülhetett az órosz nyelvjárásokba, ahol a török szó első hangsúlytalan magánhangzóját az órosz helyettesíthette hátulképzett redukálttal, a második, hangsúlyos szótagot pedig hangsúlyosként vehette át változatlan formában.

Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy a kölcsönzést követően a török tőből az órosz nyelvben jött létre szláv képző segítségével a képzett szó. A 11–17. századi órosz és középorosz írott források szókészletének morfológia: vizsgálata azonban

⁴ A nyelvjárási gyűjtőpontok rövidítéscinek feloldását l. Beke Mari nyelvjárási szótárának I. kötetében.

⁵ A nyílt magánhangzók zártabbá válása a bulgártörök bizonyos nyelvjárásaiban igen korán lejátszódott, amit a mongol nyelv bulgártörök jövevényszavai is tanúsítanak (vö. Róna-Tas 1975).

⁶ Megjegyzendő, hogy ugyanakkor a kései óbulgárnak volt olyan, a kései őscsere-misszel érintkező nyelvjárása, melyben a nyíltak zártabbá válása a 13. század első felében még nem indult meg, hiszen egy másik óbulgár eredetű, eredeti rövid első szótagi *o*-t tartalmazó szót a kései ősmari még az eredeti első szótagi *o*-val vette át: ÓB *oɣaj* 'szép, stb.' → keleti/vjatkai-ufai: Bjp M U USj *oɣaj*, keleti/központi: CÜ *oɣaj* (vö. Agyagási 1999: 10).

nem mutatta ki keleti szláv eredetű *-ga képző használatát produktív, normateremtő denominális nomenképzőként (vö. Mengel 1997).

A képzésnek a korábbiaktól eltérő magyarázatára a bulgártörök oldalon kínálkozik lehetőség. A csuvasban sporadikusan megőrződött egy -Q képző, mely Levitskaja kutatásai szerint (Левитская 1976: 143) eredetileg diminutív funkciót töltött be, de a velc képzett szavakban a diminutív jelentés korán eltűnt, vö. ÓB *ay* ‘hold, hónap’ + *q* > *ayiq* > csuv. *uyǎχ* ‘id.’ – ÓT *āy* ‘the moon, a lunar month’ (Clauson 1972: 265). Ez a képző feltehetően más bulgár nyelvjárásokban is megvolt, és korán hozzájárulhatott a *bora* főnévhez az óbulgár csuvasból különböző, másik nyelvjárásában.

A szóvégi zöngétlen gutturális mássalhangzók az óbulgár nyelvjárásokban zöngésültek, majd spirantizálódtak. A korai ÓB **boraq*-ból szabályosan fejlődhetett **burag*, majd *buray*. Ez az alakváltozat kerülhetett be az óorosz nyelv északi nyelvjárásába, ahol a spiráns tömássalhangzót a befogadó nyelvjárásban zárhanggal helyettesítették, és -a végződéssel látták el az óorosz morfológiai rendszerbe való egyértelmű besorolás érdekében. Hasonlóképpen -a végződéssel honosodtak meg az óoroszban az egyéb *g/γ* tövű bulgártörök vagy köztörök jövevényszavak,⁷ vö. ÓB *sivrig* > *šivrig* → óor. *ševrig-a* > or. nyj. *ševriga* ‘sőregtok’ (Фасмер 1986, IV: 421), ÓT *sivrig* → óor. *sevr’ug-a* ‘id.’ (Фасмер 1986, III: 589), ill. ÓT *alačiq* > *alačig* > *alačuy* → óor. *lačig-a* ‘летняя кухня’ (Шипова 1976: 220).

Az elmondottak értelmében az orosz *brága* szó az alábbi módon etimologizálható:

ÓB **bora+q* > **burag* > *buray* → óor. *brág-a* > or. *brága* ‘házi sör’.

Az etimológia első sarokköve, a köztörök *boza* bulgártörök megfelelőjének bizonyítása kétséget kizáróan megtörtént, az orosz formában jelen lévő bulgártörök képző részleges csuvas analógiával alátámasztott hipotézisen nyugszik. Mindez megalapozottá teszi azt a kijelentést, hogy az orosz szó óbulgár eredetűként való minősítése a „lchetséges” kategóriába kerüljön.

IRODALOM

- Agyagási Klára 1999, Volga-vidéki etimológiák II. *FUD* 6: 3–13.
Ašmarin, N.I. 1928–1950, *Thesaurus Linguae Tschuwaschorum* 1–17. Kazan–Čeboksary.
Beke Ödön 2000, *Mari nyelvjárási szótár*. Savariae. (Bibliotheca Ceremissica IV/6.)
Benzing, Johannes 1959, Das Tschuwaschische. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Wiesbaden, 695–752.
Bereczki, Gábor 1992, *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II*. Szeged. (Studia Uralo-Altica 34.)

⁷ A zöngétlen gutturálisok zöngésülése és spirantizálódása a nyugati ótörök nem bulgártörök nyelvjárásaiban is lejátszódott (vö. Róna-Tas 1998).

- Clauson, sir Gerard 1972, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.
- Doerfer Gerhard 1965, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel 1991, *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden. (Turcologica 7.)
- Mándoky Kongur István 1993, *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
- Mengel, Swetlana 1997, *Wege der Herausbildung der Wortbildungsnorm im Ostlawischen des 11.–17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main.
- Räsänen, Martti 1946, Der Wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte. *FUF* 29: 190–201.
- Róna-Tas, A. 1975, Some Problems of Uralic Vocalism from an Altaist's Point of View. In: *Congressus Tertius Internationalis Finno-Ugristarum Tallinnae habitus 17–23 VII*. Tallinn, 139–143.
- Róna-Tas, A. 1998, The Western Old Turkic. In: *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, Mainz*. Ed. by Lars Johanson et alii. Wiesbaden, 619–626. (Turcologica 32.)
- TESz. – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1964–1976.
- H. Tóth Imre 1976, Régi szláv jövevényszavaink. In: *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/2*. Szerk. Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. Szeged, 43–48.
- Бархударов, С.Г. 1975, *Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1*. Москва.
- Даль, В. 1989, *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. Москва.
- Зеленина, Э.И. 1981, Сравнительный тематический словарь трех болгарских сел Молдавии. В кн.: *Българска диалектология. Проучвания и материали. Книга X*. София.
- Левитская, Л.С. 1976, *Историческая морфология чувашского языка*. Москва.
- Ожegov, С.И. – Шведова, Н.Ю. 1999, *Толковый словарь русского языка*. Москва, 4-е изд., доп.
- Полгорядцева-Зеленина, Э.И. 1954, Словарь говора болгарского села Суворово Одесской области УССР. В кн.: *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. Вып. 3*. Отв. ред. С.Б. Бернштейн. Москва, 64–135.
- Фасмер, М. 1986, *Этимологический словарь русского языка I–IV*. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева. Москва, 1986.
- Черных, П.Я. 1999, *Историко-этимологический словарь современного русского языка I–II*. 3-е издание, стереотипное. Москва.
- Шипова, Е.Н. 1976, *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата.